

Паўстанне Скарыны. Як інтэлектуалы Расійскай імперыі ХІХ ст. паўплывалі на постаць беларускага нацыянальнага героя

Пераўтварэнне Францішка Скарыны ў беларускага нацыянальнага героя адбылося не 6 жніўня 1517 года, калі ў Празе з-пад друкарскага станка палачаніна выйшаў першы Псалтыр, і не ў наступныя тры стагоддзі. Гэта адрознівае постаць беларускага першадрукара ад, напрыклад, Івана Жыхлівага і Аляксандра Неўскага ў расійскай культуры, Тадэвуша Касцюшкі ў польскай альбо Багдана Хмяльніцкага ва ўкраінскай. Згаданыя асобы ледзь не пры жыцці былі ўведзеныя ў дакументальныя хронікі, зацікавілі “людзей адукаваных”, пачалі міфалагізавацца на фальклорным узроўні, у дзяржаўніцкіх і царкоўных колах (Perrie, 1998: 275–286; Шенк, 2007: 58–77; Gmitruk і Mazurek, 2004; Kohut, 2003: 142–149).

У пэўным сэнсе больш народнымі маглі стаць і некаторыя іншыя “беларускія героі”, якія сёння ў апытаннях грамадскай думкі адстаюць па папу-

лярнасці ад першадрукара. Памяць пра кіраўніка паўстання 1794 года Тадэвуша Касцюшку ў Беларусі захоўвалася ў жывой фальклорнай традыцыі (Трафімчык, 2011: 205–208), а не толькі на старонках выданняў, недаступных для шырокіх масаў з-за мовы і дарагавізны. Пра полацкага першадрукара і “доктара ў лекарскіх навукх” песняў не складалі.

Францішак Скарына – постаць культурнага, а не грамадска-палітычнага характару, што патрабуе шукаць карані ягонай сучаснай папулярнасці ў іншых плашчынях, чым у згаданых вышэй герояў. Сёння гістарычныя дзеячы са “скарынаўскімі” характарыстыкамі (далёкае дамадэрнае мінулае + культурніцкі характар дзейнасці) не пераважаюць у пантэонах суседніх краінаў і тым больш не займаюць там першыя радкі па папулярнасці.¹ Выключнасць Скарыны на тле іншых нацыянальных герояў вы-

¹ З вылучаных польскім грамадствам гістарычных герояў у кантэкст “скарынаўскіх” характарыстык трапляе толькі Мікалай Капернік, прычым у апытаннях 1987 і

мушае нас звярнуцца да катэгорый інтэлектуальнай гісторыі, аналізуючы намаганні разумовай эліты ў арганізацыі першапачатковага вобраза першадрукара.

Унёсак Скарыны ва ўсходнеславянскую культуру, які сведчыў пра значнасць ягонай асобы, быў хутка расцярушаны па краях і людзях. Кнігі не змаглі доўга несці чытачам пасыл значнасці, нагадаць пра аўтара, жывіць памяць. Іх аўдыторыя была значна абмежаваная накладамі і рэлігійнымі ўмовамі. Памяць пра Скарыну не дажыла да часоў мадэрну, а размытае і надзвычай шырока трактуванае ў XIX ст. паняцце этнічнасці 400-гадовай даўніны тэарэтычна дазваляла стварыць з першадрукара героя некалькіх нацый.²

Сённяшні вобраз нацыянальнага героя, якім сабе ў агульных рысах уяўляе першадрукара абсалютная большасць беларускага насельніцтва, – прадукт XX стагоддзя. Ягоная ўсенародная вядомасць – вынік пасляваенных культурных працэсаў. Тым не менш, сталае зацікаўленасць Скарынам, публікацыі ягоных твораў, артыкулы ў слоўніках і энцыкла-

педыях, спрэчкі пра ролю ў гісторыі і характар дзейнасці – усё гэта нараджаецца альбо адбываецца ўпершыню ў XIX стагоддзі. Калі паглядзець на агульны спіс публікацый скарыніяны (Неміроўскі і Осіпчык, 1990; Грышкевіч і Юрэвіч, 1995), становіцца зразумелым, што першадрукара ў XIX ст. цікавы для актараў польскага і, у першую чаргу, расійскага культурнага кантэксту. Скарына не стаў вялікім расійскім героем, але ў межах расійскай інтэлектуальнай прасторы акумуляваліся першасныя веды пра яго, аналізаваліся творы і мова, вызначалася культурнае значэнне.

Вынік гэтай “працы” з гістарычнай постацю Скарыны значна паўплывае на вызначэнне першадрукара як нацыянальнага героя ў беларускай інтэлектуальнай прасторы, а таксама на тое, каб атаясаміць яго з беларускай этнічнай групай. Зняцце бар’ераў на стварэнне беларускай публічнай прасторы на пачатку XX стагоддзя дазволіць інтэлектуалам зрабіць постаць героя-першадрукара вядомай, што ўрэшце спрычыніцца да яго *масавай* папулярнасці.³ Па-

2003 гадоў ён падымаўся на трэцяе і пятае месцы адпаведна, а ў 1996 годзе не трапіў у “дзясятку” (Kwiatkowski, 2003: 241). Аб’ектыўнасць шоў-апытання “Имя России” (2008) надзвычай умоўная, але з той самай тэндэнцыяй: культурніцкія героі з далёкага мінулага не трапілі ў лік найбольш папулярных. Толькі Андрэй Рублёў і Сергій Раданежскі прысутнічаюць у Топ-50 (<http://www.nameofrussia.ru>). Падобная сітуацыя і ва ўкраінскім адпаведніку шоў “Великі українці”. Са спісу Топ-100 як старадаўніх дзеячоў з пераважна культурніцкім складнікам у іх значнасці можна вылучыць мітрапаліта Пятра Магілу і князя Канстанціна (Васіля) Астрожскага (<http://greatukrainians.com.ua>).

² Паказальна, што згаданы Мікалай Капернік да сёння знаходзіцца на польска-нямецкім “раздарожжы”. Князь Канстанцін Астрожскі аднолькава шануецца як свой праваслаўнымі Украіны, Беларусі і Расіі.

³ З сацыяльнымі ўмовамі, неабходнымі для паўстання культурнага народнага герояў, можна пазнаёміцца ў працы сацыёлага і гісторыка культур Стэфана Чарноўскага (Czarnowski, 1956: 13–31).

дадзены лагічны шэраг мусіць прадэманстраваць важнасць расійскай навукі і публіцыстыкі XIX ст. у справе паўстання вобраза масавага героя.

Спадчына Францішка Скарыны стала выклікаць навуковы інтарэс да яго асобы толькі з канца XVIII – пачатку XIX ст. Прычым сталая зацікаўленасць і амаль штогадовае згадванне ў даследаваннях пачынаецца з другога дзесяцігоддзя XIX стагоддзя. Натуральна, першадрукар пакуль не мае “гераічнай” вагі, і ніхто не імкнецца яе надаваць. З XIX ст. аўтары ў Расійскай імперыі жыва даследуюць мацярык старадаўняй, у тым ліку і друкаванай, кнігі, а таксама славянскія літаратуры, мовы і “гаворкі” (*наречія*). Бібліяграфічны, філалагічны, а потым і царкоўна-гістарычны інтарэс пастаянна сутыкаюцца з феноменам Скарыны і ягоных выданняў, што выводзіць рэнэсансавага дзеяча ў публічнае інтэлектуальнае поле Расійскай імперыі. З яго ён не знікне да самага канца гэтай дзяржавы, а будзе толькі набіраць папулярнасць, абрастаць новымі сведчаннямі пра сябе і сваю спадчыну, інструменталізавацца ў межах розных ідэйных перакананняў.

Верхняя мяжа гэтага артыкула – пачатак XX стагоддзя. У гэты час афармляецца беларускі нацыянальны дыскурс са сваёй публічнай прасторай, тэкстамі, сімваламі, героямі, “будзіцелямі”, “медыумами”.⁴ Інтэлектуалы маладой нацыі вызначаюць Францішка Скарыну як нацыяналь-

нага героя беларускага народа. Менавіта ў гэтай якасці ён стане вядомым на ўвесь свет. Беларускі нацыянальны рух развіваецца і становіцца масавым на сваёй этнічнай тэрыторыі, якая на той час была часткай Расійскай імперыі. З пачатку XX ст. ён пачынае манапалізаваць Скарыну, і “расійскасць” значнай часткі скарыніяны страчвае сваю першачатковую значнасць у кантэксце канструявання беларускага героя-першадрукара – самай папулярнай гістарычнай постаці ў сённяшнім беларускім грамадстве.

Маючы за фінальную мэту высьвятленне ўплыву расійскай інтэлектуалістыкі на беларускі нацыянальны вобраз першадрукара, варта акрэсліць крытэры адбору тэкстаў са скарыніяны XIX стагоддзя. Што мы ўласна лічым за расійскую інтэлектуалістыку? Як бы спрощана гэта не выглядала, але адзіным крытэрам у межах нашага даследавання з’яўляецца руская мова выданняў. Гэтая плынь тэкстаў была скіраваная на рускамоўнага чытача, амаль уся яна выходзіла ў межах Расійскай імперыі, пісалася людзьмі з адпаведным узроўнем валодання мовай, нягледзячы на іх этнічную самаідэнтыфікацыю, укладалася ў цензарскія рамкі імперыі альбо праходзіла этапы самацэнзуры і аўтарскага адчування імперскага духу. Часам гэта былі амаль нейтральныя даследаванні, часам з яўным уплывам асабістых ідэйных поглядаў. Тым не менш, у

⁴ У сэнсе “medium” – сродак камунікацыі, а таксама ў кантэксце “medium is the message” Маршала Мак-Люэна, калі газета “Наша Ніва” сама па сабе была магутным паведамленнем.

XIX ст. менавіта рускамоўныя тэксты складалі самы масавы і якасны аб'ём скарыніяны.

“Рускамоўны” крытэр стаўся найбольш рэлевантным для вызначэння ўплыву расійскага імперскага дыскурсу і самой “рускасці” на вобраз Францішка Скарыны. Такім чынам, мы не разглядаем невялікі блок польскамоўных тэкстаў пра Скарыну, што з'яўляліся пераважна ў першай палове XIX ст., а таксама перакладзеныя з польскай творы. “Historia miasta Wilna” Міхала Баліньскага (Baliński, 1837: 87), надрукаваная па-польску ў расійскай Вільні, цікавіць нас нагэтулькі ж, як і “Historyja literatury polskiej” Міхала Вішнеўскага (Wiszniewski, 1851: 460–480), якая выйшла па-польску ў аўстра-венгерскім Львове. Гэтыя тэксты важныя ў кантэксце свайго ўплыву на магістральную, рускамоўную, дыскусію вакол постаці першадрукара. Тут вельмі паказальным будзе прыклад Адама Кіркора, чья публікацыя ў “Живописной России” цікавая як складнік агульнай плыні інтэрпрэтацый скарынаўскай спадчыны ў выданнях Расійскай імперыі і які праз постаць беларускага першадрукара імкнецца “нармалізаваць” вобраз рускага каталіка (Кіркор, 1882: 100). Выдадзены тым жа аўтарам у Кракаве зборнік лекцый “O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich” губляе сваё першараднае значэнне ў кантэксце расійскай скарыніяны. У кракаўскім выданні Кіркорам апісваецца тая самая аўдыторыя скарынаўскіх выданняў – каталіцкае насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага (Kirkor, 1874: 26–29).

Але гэта ўжо не рускія, а русінскія каталікі – папярэднікі беларусаў і ўкраінцаў, якія жылі ў супольнай з палякамі дзяржаве і мелі не так і шмат агульнага з “вялікарусамі”. Тое, што па змоўчванні вызначалася ў тэкстах, якія пісаліся у Расійскай імперыі, як “рускае насельніцтва”, для польскай аўдыторыі прадстаўляецца ў зусім іншай і, відаць, больш шчырай, дэталізацыі. Уплыву на расійскую скарыніяну польскія лекцыі Кіркора не мелі. Тут яны могуць быць цікавымі для параўнання – дзе праходзіла мяжа дазволёных этнічных інтэрпрэтацый у розных імперыях і як ён вызначаў Скарыну ў розных нацыянальных дыскурсах XIX ст. – польскім і расійскім.

I. Постаць першадрукара ў першай палове XIX ст.: асцярожная кааптацыя

Сталае зацікаўленне скарынаўскімі выданнямі пачынаецца ў часы, калі імперыяй уладарыць Аляксандр I. Дзяржава пакуль праводзіць параўнальна мяккую палітыку на нядаўна далучаных землях Вялікага Княства Літоўскага, з якімі павязаная скарынаўская спадчына і сама постаць першадрукара. Што праўда, у Пецярбурзе ў дачыненні да ўсіх былых земляў Рэчы Паспалітай пануе вобраз “польскага краю”. Спаланізаваная арыстакратыя беларускіх земляў дапускаецца ў адміністрацыйныя колы, развіваецца польскамоўная адукацыя, функцыянуе Віленскі ўніверсітэт, асабліва не парушаецца запачаткаваная Паўлам I палітыка

талерантнасці ў дачыненні да ўніяцкай царквы, мясцовае заканадаўства заснавана на ўласным “статутавым” праве.

Пасля збочвання Аляксандра I з ліберальнага шляху ў 1820-я гады і пасля ўзыходжання на трон Мікалая I мацнеючая кансерватыўная тэндэнцыя не займела комплекснай рэалізацыі ў этнічнай палітыцы на “вернутых ад Польшчы землях”. Пра рускасць яго асноўнага насельніцтва – сялянства – улада і інтэлектуальная эліта стане паслядоўна заяўляць толькі пасля паўстання 1830–1831 гадоў. Але толькі ў сярэдзіне XIX ст., у часы Аляксандра II, у межах расійскага нацыяналістычнага дыскурсу выбудуецца стройная схема поглядаў на беларуска-літоўскія землі як спрадвечна расійскія (рускія). Размова ідзе не толькі пра спадчыну Рурывічэў-Раманавых, але і пра “кроўную” сувязь яго насельніцтва з вялікарускімі суайчыннікамі ў межах адной *рускай нацыі* (Бережная и др., 2006: 94–96, 103–111, (асабліва) 131–140, 161–172).

Пасля крымскай вайны (1853–1856) на “заходніх землях” Расіі паўсюль прасочвалася мэта падвышэння лаяльнасці да імперскай улады з боку насельніцтва былых земляў Рэчы Паспалітай. У этнаканфесійным вымярэнні інструменты дасягнення гэтай лаяльнасці былі прадметам вострых дэбатаў. Узмацняць “беларускасць” і “літоўскасць”? Дамаўляцца з мясцовай арыстакратыяй? Русіфікаваць касцёл? Інтэнсіфікаваць перавод у праваслаўе? Вызваленчае паўстанне 1863–1864 гадоў паставіла крыж на дэбатах, і імперская ўлада займае адназначны кірунак на татальную

ўніфікацыю Паўночна-Заходняга краю з “метраполіяй”: моўную, адміністрацыйную, этнічную (Staliunas, 2007: 297–305).

На фоне існуючай палітычнай сітуацыі адбываецца знаёмства і першыя крокі ў папулярызацыі старадаўняга славянскага друкара Францішка Скарыны. У тэкстах пра першадрукара адлюстроўваецца ўся няпэўнасць стасункаў Расіі з былымі землямі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, яго насельніцтвам і мінулым.

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. аўтары ідэнтыфікуюць Францішка Скарыну як аднаго з першых *славянскіх* выдаўцоў, і гэта, бадай, адзінае, у чым яны пакуль маюць згоду.

Для мітрапаліта Яўгена друкарні Скарыны дастаткова “свае”, каб быць уключанымі ў склад “славяна-рускіх” (ім папярэднічаюць кракаўскія выданні Швайпольта Фіёля). У артыкуле пра друкарні, змешчаным у штомесячніку “Вестник Европы” аўтар не характарызуе мову выданняў Скарыны, а толькі адзначае, што яны перакладаліся з польскай (Болховитинов, 1813: 105). У пазнейшай, больш разгорнутай публікацыі ў серыі “Біяграфіі расійскіх пісьменнікаў” часопіса “Сын Отечества” (1821) будзе дададзена, што мова выданняў Скарыны “руская”, тая, якая ўжывалася тады “каля Полацка” (Болховитинов, 1821: 170), а пераклад усё ж такі рабіўся з лацінскай. Без істотных зменаў артыкул пра полацкага першадрукара трапіць і ў добра вядомы, першы ў сваім родзе “Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России”, скон-

чаны Яўгенам Балхавіцінавым у 1812 годзе, але выдадзены толькі праз 33 гады (Болховитинов, 1845: 169–171).

Натуральна, у слоўнік таго ж аўтара пад загаловам “Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви” (1827) асобны артыкул пра Францішка Скарыну не трапіў: першадрукар не меў святарскага чыну, да таго ж імя “Францыск” не давала пэўнасці ў яго праваслаўным веравызнанні. Але ён згадваецца ў тэксце пра Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца, якія былі пачынальнікамі “першага кнігадрукавання ў Расіі” (Болховитинов, 1827: 261). Нагадаем, за колькі гадоў да гэтага мітрапаліт Яўген уключыў першадрукара ў слоўнік пісьменнікаў, “якія пісалі ў Расіі”, ясна даючы зразумець, што Полацк, Вільню і Скарыну ён лічыць неад’емнымі часткамі расійскай дзяржавы. Але першымі расійскімі друкарамі ўсё ж такі называюцца тыя, хто працаваў у сталічнай Маскве, каго ў гэтым статусе ўпершыню паклікаў маскоўскі ўладар Іван IV, хто традыцыйна лічыўся “першымі на Русі”.

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. Францішак Скарына з’яўляецца ў працах Канстанціна Фёдаравіча Калайдовіча: у яго артыкулах пра Івана Фёдарова, Швайпольта Фіёля, беларускую “гаворку”. Як і ў іншых расійскіх аўтараў, паўсюдна падкрэсліваецца полацкае паходжанне першадрукара. Падобна Балхавіцінаву, мову выданняў Скарыны аўтар называе рускай, у іншых выпадках “рускай”, “простай”. У артыкуле “О белорусском наречии” (1822) “адкрывальнік Беларусі” (Века, 2004) Калайдовіч робіць Скарыну та-

кім жа самым адкрывальнікам: *“Древнейший пример изменения чистого языка Славянского, принявшего чуждые слова и речения, составившие в последствии наречие Белорусское, находится в переводах Доктора Франциска Скорины”* (Калайдовіч, 1822: 68). Гэта адзін з першых, калі не першы, прыклад атаясамлення імя Скарыны з дзейнасцю ў межах беларускага тэрміна. Пад ім Калайдовіч меў як старадаўнюю кніжную мову, так і сучасную яму “гаворку” беларускіх губерняў.

Дзмітрый Іванавіч Языкаў у “Энцыклапедычным лексіконе” Адольфа Плюшара (1837) не па-энцыклапедычнаму рэзка размяжоўвае мову Скарыны і сучаснага яму беларускага народа: *“Белорусский или Руський язык. Под этим названием стали в недавнее время разуметь тот варварский язык, которым писали Скорина, Симеон Полоцкий, Лазарь Баранович. [...] Эта варварщина неправильно названа Белорусским языком, [...] язык, употребительный на Белой Руси и в Литве между простым народом, не имеет никакого сходства с так называемым Белорусским”* (Языков, 1837: 568–569). Ці трапіла б урэшце імя полацкага першадрукара ў першую расійскую энцыклапедыю, невядома, бо выданне скончылася на літары “Д”.

Ад самага пачатку імя Скарыны прысутнічае ў вялікай колькасці тэкстаў на бібліяграфічную тэматыку: апісаннях прыватных бібліятэк і музейных кнігазбораў, агульных бібліяграфічных аглядах (Калайдовіч і Строев, 1825: 31; Востоков, 1842: 30–31; Сахаров, 1849: 5–6; Бычков, 1852: 790

і іншыя). Як паказаў досвед працы з гэтым блокам надзвычай важных для скарыніяны тэкстаў, асноўная іх маса мае невялікі патэнцыял для даследавання генезісу папулярнасці Скарыны, працэсаў убудавання яго ў разнастайныя ідэйныя схемы і культурныя коды. У лаканічных апісаннях старадрукаў няма месца для “бітваў” за веравызнанне і мову першадрукара, выказвання сваіх поглядаў на ягоную гістарычную ролю. Аглядныя выданні пра старадрукі не маглi лічыцца найлепшым сродкам для чыёйсьці папулярызацыі, а ў справе ўзнiкнення героя-першадрукара нас цікавіць менавіта гэты аспект.

Хаця, зноў падкрэслім, для аўтараў бібліяграфічных твораў выданні Францішка Скарыны заўсёды мелі вялікае значэнне і былі пад іх пільнай увагай. Як прыклад – адна з самых першых работ расійскай бібліяграфіі епіскапа Дамаскіна, якая была напісаная ў 1780-х гадах і на працягу стагоддзя захоўвалася ў рукапісным выглядзе, хаця і была вядомая адмыслоўцам. Самым першым старадрукам, з якога пачыналася “Библиотека Российская, или Сведение о всех книгах в России с начала типографии в свет вышедших” Дамаскіна, была першая Кніга Царстваў Францішка Скарыны (Сухомлинов, 1874: 163). З другой паловы XIX ст. сярод бібліяграфічных з’яўляецца больш выданняў, разлічаных на масавага чытача альбо вузкіх па тэматыцы (напрыклад, прысвечаных аднаму старадруку). Таму пры разглядзе гэтага перыяду мы зноў дзем больш меркаванняў што да ролі Францішка Скарыны ў гісторыі і культуры ў бібліяграфічных творах.

Трэцяй, у дадатак да філалагічнай і бібліяграфічнай, нагодай для звароту да імя Францішка Скарыны быў кантэкст царкоўнай гісторыі, павязанай як з царквой увогуле (у першую чаргу праваслаўнай), так і з дзейнасцю асобных рэлігійных інстытуцый, а таксама з гісторыяй біблейскіх і іншых духоўных тэкстаў і іх перакладаў. Менавіта ў гэтым ракурсе ў першай палове XIX ст. пра друкара згадвае яшчэ адзін “адкрывальнік” расійскай гісторыі – Мікалай Карамзін. У зацёмках да раздзела “Поспехі розуму” першага тома вядомай “Истории государства российского” Карамзін піша пра “рускі” пераклад Бібліі, які быў створаны Скарынам на мове “сваёй Айчыны і часу”, вельмі непадобнай да распаўсюджаных на старажытнай Русі “славянскіх” перакладаў, але блізкай да “сучаснай рускай гаворкі” (Карамзин, 1818: 150).

Мімаходзь і таксама з “мовай айчыны і часу” згадваецца імя полацкага друкара Арэстам Навіцкім (1837: 41, 56) у працы, прысвечанай пошукам першага славянскага перакладу Святога Пісання. Выпускнік Кіеўскай духоўнай акадэміі Стэфан Сольскі піша пра выданні Скарыны, як “плод усердия многих западно-русских православных” (Сольский, 1869: 213), у першую чаргу тут маюцца на ўвазе прадстаўнікі віленскай мяшчанскай эліты (Багдан Онкаў і Якуб Бабіч), якая дапамагала Скарыну ў выданні. Мітрапаліт Макарый у сваёй вядомай “Гісторыі рускай царквы” (1879) дапускае, што збольшага каталіцкімі кнігамі Скарыны карысталіся і праваслаўныя (Булгаков, 1996: 176).

Блок па царкоўнай гісторыі не настолькі гамагенны, як можа падацца,

і насычаны рознымі характарыстыкамі Францішка Скарыны, ацэнкамі яго ролі ў расійскай ці славянскай гісторыі, развіцці праваслаўя. Тут трапляюцца і зусім супрацьлеглыя погляды.

Напрыклад, для святара пецярбургскай Смаленскай царквы Іаана Флёрава (1857) Францішак Скарына быў тым, хто сваім перакладам з “вялікім дамешкам паланізмаў” засмеціў сакральную мову Бібліі. Тым самым ён зняважыў “поборников русской народности” і справакаваў іх на больш актыўную абарону чысціні царкоўнаславянскай мовы. Гэтай аховай займаліся сябры праваслаўных брацтваў, і ў справе змагання ім дапамог выпадак: *“первые книгопечатники Московские, ‘озлобления и зависти ради’ оставившие Великороссию, удалились в юго-западную Русь. Там радушно они были приняты и печатали православные книги по желанию своих благодетелей”* (Флеров, 1857: 139). Далей паланізатару Скарыну супрацьпастаўляюцца абаронцы царкоўнаславянскай чысціні Іван Фёдараў і Пётра Мсціслаўцаў. На старонках адных і тых жа выданняў у Расійскай імперыі Скарына і Фёдараў зрэдку рэпрэзентуюцца як раўназначныя героі з друкарскай мінуўшчыны: камусьці надаецца больш увагі, камусьці менш (звычайна, што натуральна, перавага надаецца другому).

Амаль супрацьлеглы погляд на ролю Францішка Скарыны ў справе абароны праваслаўя мы бачым у “Гісторыі рускай царквы” архіепіскапа Філарэта (1847). Паводле аўтара, віленская друкарня ў шэрагу іншых была арганізаваная для вытворчасці

праваслаўных кніг, што было лагічным для горада, дзе часам месцілася кафедра мітрапаліта. Праца Скарыны – тут выключна як перакладчыка, а не друкара – адыграла сваю станоўчую ролю для “праваслаўнага поўдня”, бо “адукаваныя людзі захаду Расіі” атрымалі Святое Пісанне на сваёй мове. Пра палачаніна нават зроблена асцярожнае дапушчэнне, што ён таксама мог быць праваслаўным: *“Скорина переводил в доме виленского старшего бургомистра, мужа почтенного, Якова Бабича; участие в издании принимал член виленского же магистрата Богдан Онков. Посему надобно положить, что все издание было плодом усердия братства сердец православных”* (Гумилевский, 1862: 52).

Тэксты Флёрава, Сольскага, Макарыя – гэта творы другой паловы XIX ст. У гэты час мадэлі рэпрэзентацыі Францішка Скарыны трансфармуюцца, напаўняюцца катэгарычнымі ідэйнымі ацэнкамі аўтараў і адкрыта інструменталізуюцца ў адпаведнасці з мацнеючымі тэндэнцыямі русіфікацыі. Гэта асабліва заўважна, калі параўноўваць тэкст Флёрава са спакойнымі апісаннямі Балхавіцінава, Навіцкага, Калайдовіча, Івана Снегірова. У апошніх трох стаўленне да постаці першадрукара досыць нейтральнае, без катэгарычных ацэнак, з асцярожнай кааптацыяй у лік сваіх дзеячоў, але без гларыфікацыі.

Раннія расійскія аўтары дастаткова спакойна разглядалі меркаванні польскіх навукоўцаў пра мову і характар выданняў Скарыны, а таксама ягоную асабістую гістарычную ролю. Больш за тое, меркаванні пра “паль-

шчызну” скарынаўскіх твораў выказаны, напрыклад, Самуэлем Багумілам Ліндэ (Linde, 1815: 292–293), паўтараюцца Калайдовічам (Калайдович, 1816: 132–133) і Снегіровым (И. С., 1830: 306) як дапушчальныя.

II. Ад рускага каталіка да праваслаўнага асветніка

У другой палове XIX ст. постаць полацкага першадрукара з’яўляецца ў тэкстах, якія ў нашым кантэксце можна назваць “краязнаўчымі” альбо “лакальна-гістарычнымі”. Яны прысвечаны гісторыі і культуры, царкве і мастацтву, насельніцтву і асобным установам рэгіёну, які завуцца аўтарамі “Заходнім краем”, “Заходняй Расіяй”, “Заходнімі губернямі і населеныя пераважна беларусамі і літоўцамі”. Як бачна, тэматычна гэты блок можа перасякацца з царкоўна-гістарычным альбо бібліяграфічным, але ў дадзеным выпадку асноўны акцэнт аўтараў змешчаны менавіта на тэрыторыю даследавання.

Гэтыя працы з непрыхаваным гонарам згадваюць дзейнасць мясцовага героя Францішка Скарыны, які варты ўвагі, бо спрычыніўся да адметнасці краю і мае патэнцыял для таго, каб гістарычна звязваць беларуска-літоўскія землі з метраполіяй.

На прыкладзе тэкстаў, сфаксаваных на рэгіянальнай тэматыцы, можа быць зручна разгледзець тэндэнцыю інструменталізацыі вобраза Францішка Скарыны, якая становіцца

больш выразнай пачынаючы з сярэдзіны, а асабліва з 1860-х гадоў. Пасля паўстання 1863–1864 гадоў царскі ўрад канчаткова ўніфікуе этнаканфесійную палітыку на былых землях Рэчы Паспалітай, узмацняе наўпроставыя *русіфікацыйныя* дзеянні.⁵ Наступствы гэтых зменаў выразна прасочваюцца і ў эвалюцыі вобраза беларускага першадрукара. У кантэксце мясцовай гларыфікацыі ён важны як аўтар “*першай кнігі, надрукаванай у межах Расіі*” (Добрянский, 1879: 28), “*першых рускіх інкунабулаў у межах імперыі*” (Отчет, 1868: 9), “*першы друкар першай у Расіі рускай кнігі*” (Шолокович, 1887: 492). Дзейнасць палачаніна сталася яскравым доказам рускасці краю, ягонаў старадаўняй праваслаўнай традыцыі – апошняй і выклікала да жыцця друкарню, вызначыла запатрабаванасць кніг Скарыны.

Факт першаснасці менавіта “рускага”, а не польскага ці лацінскага кнігадрукавання ў Вільні мусіў уплываць і на імперскую сучаснасць, спрыяць рускаму “адраджэнню” ў Паўночна-Заходнім краі: “*На сорок лет раньше Москвы началось церковнославянское книгопечатание в Западной Руси, далеко опередившее местные Латинские и Польские «друкарни».* [...] *Этим данным нельзя отказать ни в их многозначительности, ни в их назидательности для нас, позднейших потомков и свидетелей, поклонников мирного восстановления Русского начала на Западной окраине России*” (Памятники, 1874: 12–13).

⁵ Пра розныя стратэгіі русіфікацыі гл: (Миллер, 2002: 140–146). Пра неадназначнасць практык русіфікацыі на беларуска-літоўскіх землях другой паловы XIX стагоддзя: (Уікс, 2008: 819–835).

У выданнях з “рэгіянальнай” зацікаўленасцю аўтары не абыходзілі пытання веравызнання Францішка Скарыны. Каталіцтва першадрукара сталася нормай, а часам і з яго дапамогай даказвалася старадаўняе рускасць земляў ВКЛ: тут нават каталікі друкавалі праваслаўныя кнігі. Прычым рабілі гэта “па-руску”, бо мелася запатрабаванне з боку мясцовага насельніцтва.⁶ Такім чынам, прыклад першадрукара дазваляў дэманстраваць нармальнасць сітуацыі *рускага каталіка*, а таксама спрабаваў развесці этнічную і канфесійную прыналежнасць жыхароў Беларусі і Літвы, але толькі ў дачыненні да касцельных вернікаў, бо рускасць праваслаўных беларусаў ніякім сумненнем, натуральна, не падлягала. Прыклад Скарыны быў разгорнута ўведзены аўтарам, які называў сябе “Белорусс”, у артыкул, прысвечаны выкарыстанню рускай мовы ў каталіцкіх службах і друкаваных выданнях у заходніх губернях Расіі (Белорусс, 1868: 142–144). Асноўны пасыл артыкула менавіта і заключаўся ў магчымасці і прымальнасці гэтай сітуацыі.⁷

З цягам часу нават “прымальнае” каталіцтва Францішка Скарыны было нівеляванае развіццём ідэі пра яго магчымае праваслаўнае паходжанне, што адкрывала новыя перспектывы

напаўнення вобраза першадрукара яшчэ больш станоўчымі рысамі ў рамках расійскага імперскага дыскурсу. Гэтая гіпотэза, якая асцярожна выказвалася некаторымі з даследчыкаў і раней, цяпер набірала моц, асабліва пасля абнародавання новых дакументальных дадзеных, якія тычацца першадрукара. Адным з першых, хто досыць абгрунтавана і адназначна сцвердзіў, што Францішак Скарына не мог спавядаць нічога апроч праваслаўя, быў Аляксей Ягоравіч Віктараў. Яго “Замечательное открытие в древнерусском книжном мире (первая книга, напечатанная др. Фр. Скороиной)” (Викторов, 1867) з’яўляецца прафесійнай бібліяграфічнай працай, прысвечанай аднаму старадруку – скарынаўскаму Псалтыру 1517 года, першай з вядомых кніг палачаніна, што і было тады высветлена.

Віктараў некалькі разоў падкрэслівае, што Псалтыр – гэта вельмі шанаваная праваслаўным “рускім народам” кніга, якая шмат разоў перавыдавалася пасля першага скарынаўскага выдання. Ён палемізуе з тымі, хто лічыць Скарыну каталіком толькі таму, што ён перакладаў Біблію з лацінскай вульгаты, бо, папершае, дадаткова выкарыстоўваўся і грэцкі тэкст, а па-другое, нават Астрожская Біблія 1581 года, якой

⁶ Некаторыя аўтары, напрыклад, Васіль Рыгоравіч Васілеўскі (Василевский, 1872: 33), усё ж дадавалі, што не ўсе тэксты Скарыны прызначаліся для праваслаўнага чытача і частка з іх друкавалася хоць і “па-руску”, але для каталіцкага насельніцтва.

⁷ Падрабязней пра ідэю дэпаланізацыі касцёла праз увядзенне рускай мовы ў каталіцкую службу і адпаведныя дэбаты мясцовых і метрапольных русіфікатараў можна азнаёміцца ў кнізе Міхаіла Далбілава (Долбилов, 2010: 460–485). Там жа ёсць і невялікая згадка пра публікацыі “Белорусса”, але ў газеце “День” Івана Сяргеевіча Аксакава, дзе ананім выступаў за ўвядзенне ў каталіцкую службу беларускай мовы (Долбилов, 2010: 897–898).

карысталіся праваслаўныя як кананічным перакладам, таксама ў значнай ступені перакладалася з лацінскага тэксту. Тым, хто падазрае Скарыну ў адданасці пратэстанцкаму вальнадумству, аўтар дэталёва распісвае, чаму цьмяная гісторыя ягонага знаёмства з Марцінам Лютэрам не вытрымлівае аніякай крытыкі. Аўтар часта звяртаецца да вызначэння “рускі” ў дачыненні да скарынаўскай мовы, нацыянальнай прыналежнасці альбо самавызначэння. Ён лічыць імя “Францыск” слабым аргументам для таго, каб запісваць першадрукара ў каталікі ці пратэстанты і не стамляецца прэзентаваць доказы таго, што галоўнай матывацыяй для працы Скарыны была карысць для “праваслаўнага рускага народа”. Пасля гэтакага шэрагу натуральнай паўстае наступная выснова: “[...] нам кажацца естэственным видеть в лице Скорины предшественника не проповедников в России Католичества или Реформации, а скорее предшественника князей Острожских, братьев Мамоничей, кн. Курбского и других ревнителей, подвизавшихся в XVI в. в Западной России за право-

славие против усилий Реформации и Римской пропаганды” (Викторов, 1867: 20).

Характар выданняў Францішка Скарыны дазваляў, а агульнапалітычны кантэкст патрабаваў зноў і зноў пераглядаць ягоную ролю ў расійскім мінулым аж да ўпэўненага залічэння ў склад асветнікаў з праваслаўным веравызнаннем. У 1858 годзе гэтая тэндэнцыя атрымала дакументальнае “натхненне”, калі ў “Зборы дзяржаўных і прыватных актаў, датычных гісторыі Літвы” быў апублікаваны прывілей Жыгімонта I з імем першадрукара ў наступным выглядзе: “Georgij Franciscij Skorina” (Привилегия, 1858: 35). З усяго комплексу першакрыніц, звязаных з жыццём і дзейнасцю першадрукара (у тым ліку і яго ўласных тэкстаў) гэта быў адзіны дакумент з ужываннем імя Georgij=Георгій. У дачыненні да постаці Скарыны пачынаецца больш чым стогадовая “геаргіяна”⁸, якая дазволіла зменшыць градус руска-праваслаўнай напружанасці ад сапраўднага імя асветніка, падмацаваць тэорыю пра яго першапачатковае праваслаўнае веравызнанне, больш спакой-

⁸ Тым не менш выкарыстанне імя “Георгій” у дачыненні да Скарыны не займела масавага характару ані праз 10, ані праз 30 гадоў пасля публікацыі дакумента. Магчымай прычынай была натуральная для Расіі XIX стагоддзя слабасць камунікацыйнага поля, бо згаданы тут артыкул Віктарава пра праваслаўнага Скарыну, які быў напісаны праз дзевяць гадоў пасля публікацыі прывілея Жыгімонта I, не ўтрымліваў згадкі пра такі важны аргумент на карысць яго гіпотэзы. Таксама навучоўцы маглі з недаверам ставіцца да адзінкавага дакумента. Часам пісалася падвойнае імя “Францыск Георгій”. Безапеляцыйнае і масавае ўжыванне спалучэння “Георгій Скарына” – вынік энергічных індактрынацый савецкага часу, якія з цяжкасцю пераадоўляюцца нават сёння, пасля дакументальна пацверджаных доказаў пра памылку перапісчыка, які ўжыў *Georgij* замест *egregius* – “выдатны”. Падрабязней пра праблему імя Скарыны можна прачытаць у публікацыі вядомага беларускага скарыназнаўцы Георгія Галенчанкі (1998: 11–12).

на ўключыць у спіс рускіх герояў, а таксама прыдумляць новыя імёны: *Юрый* і нават *Грыгорый*.⁹

Тэндэнцыя па кааптацыі постаці Францішка Скарыны ў склад “рускіх” герояў-першадрукароў у Расійскай імперыі другой паловы XIX ст. сталася відавочнай. Ягоная асаблівасць перастала канфліктаваць з этнічнай і канфесійнай перадузятасцю расійскіх інтэлектуалаў, у тым ліку сярод прадстаўнікоў праваслаўнага святарства. Тым не менш, і ў межах гэтага “трэнду” былі свае выключэнні. Найбольш радыкальным сярод іх з’яўляецца “Несколько слов о Библии Скорины” прафесара Львоўскага ўніверсітэта Якава Фёдаравіча Галавацкага, выдадзеныя ім на рускай літаратурнай мове ў Львове ў 1865 годзе.

Можа скласціся ўражанне пра пэўную неадпаведнасць тэксту Галавацкага канцэпцыі адбору крыніцы для гэтага артыкула, які факсуецца на працах, выдадзеных на тэрыторыі Расійскай імперыі. Рускамоўная інтэлектуальная думка не абавязкова супадала з дзяржаўнымі межамі, тым больш што Якаў Галавацкі напісаў “Некалькі слоў...” ужо пасля пераходу да перакананага русафільства і незадоўга да эміграцыі ў Расійскую імперыю.¹⁰

У тэксце Галавацкага Францішак Скарына паўстае папярэднікам Рэфармацыі на беларускіх землях, пратэстантам-вальнадумцам, які павод-

ле чэшскага і нямецкага прыкладу перакладае Біблію, каб распаўсюджаць сваё вучэнне ў народных масах. Мэта гэтага асветніцтва – адарваць праваслаўных людзей ад маці-царквы. Фінал намаганняў бачыўся наступным: *“Старания и происки затейщиков мелькнули без следа в народе русском. Но взволнованное протестантскими вольнодумцами море поглотило [...] князей и вельмож русских, чтобы при ближайшей возможности выбросить их на латинско-польский берег!”* (Головацкий, 1865: 32).

Галавацкі і абсалютная большасць расійскіх даследчыкаў другой паловы XIX ст. падыходзілі да постаці першадрукара з аднолькавым асабістым стаўленнем да праваслаўнай веры і рускага народа: адданасць і патрыятызм. Але вынікі ў разуменні дзейнасці Скарыны атрымліваліся рознымі, нават супрацьлеглымі. Сярод характэрных дэталей: Якаў Галавацкі з негатыўным падтэкстам аналізуе чэшскі ўплыў на выданні Скарыны і на выхад Бібліі з выкарыстаннем *lingua vulgaris*, бо чэшскае атаясамлівалася з “вальнадумным” і “пратэстанцкім”. Але пры гэтым, напрыклад, выдавец і публіцыст Аляксей Аляксеевіч Гатцук надзвычай станоўча ўспрымаў чэшскую “стыхію” ў спадчыне беларускага першадрукара. Аўтар выказваў непрыхаваную радасць, што пачаткі “рускага” кнігадруку былі не пад ня-

⁹ “Григорием”, напрыклад, называў першадрукара выхадзец з Наваградчыны Іван Ігнацьевіч Малышэўскі (1897: 162).

¹⁰ Не пазбаўлены тэндэнцыйнасці аналіз пераходу Якава Галавацкага на маларуска-рускія пазіцыі змешчаны ў даследаванні Ніны Міхайлаўны Пашаевай (Пашаева, 2001: 45–48).

мецкім альбо польскім, а пад чэшскім уплывам і што перанёс іх “рускі” першадрукар Скарына: “[...] в XVI и начале XVII века Чехия должна была оказать большое влияние на цивилизацию юго-западной России и на саму борьбу православия с католицизмом [...] нет сомнения, что ни немцами, ни поляками, а русскими людьми, и притом не из Германии и даже не из Кракова, а именно из чешской Праги, впервые принесено к нам типографское искусство” (Гатцук, 1872: 324–325).

У другой палове XIX ст. развіваецца яшчэ адзін інтарэс да спадчыны Францішка Скарыны – мастацтвазнаўчы. Ён выкліканы друкарскай (шыфтавай) дасканаласцю скарынаўскіх кніг, структурнымі інавацыямі, высокай якасцю дрэварытаў і заставак, на што не маглі не звярнуць увагу расійскія даследчыкі прыгожых мастацтваў. Прыкладаў такой зацікаўленасці няшмат, сярод іншага імя першадрукара прысутнічае на старонках кананічнага выдання па расійскай гравюры аўтарства Дзмітрыя Равінскага (1870).

Выданне не ўтрымлівае характарыстык пра ролю першадрукара ў гісторыі “рускага народа” альбо праваслаўнай царквы, азначэнняў мовы ягоных выданняў, але шырока цытуюцца надзвычай высокія ацэнкі яго працы Уладзімірам Васільевічам Стасавым: *“То изящество рисунка, то мастерство гравюры, которые на столь короткое время приближились в изданиях Венецианских и Скорининских, никогда уже более не повторились ни в одном издании церковно-славянской печати,*

в течении всей второй половины XVI-го, всего XVII и первой половины XVIII века. Но зато и те и другие издания имели в последствии прямое влияние на судьбы русских гравюр на дереве” (Ровинский, 1870: 8). Выданні Равінскага мелі высокую вартасць, паважаліся сучаснікамі, і падобныя выразы не маглі не спрацаваць на значнае падвышэнне вядомасці і значнасці Скарыны.

III. Беларускасць Скарыны ў святле моўнай тэрміналогіі

Пасля апазнавання Францішка Скарыны як станоўчага героя з расійскага мінулага культывацыя беларускага тэрміна вакол яго постаці не знікла. Натуральна, ва ўсіх выпадках пад “беларускім” разумелася складовая частка “рускага” альбо нават “вялікарускага”. Найчасцей беларускасць Скарыны выяўлялася, калі аўтары разглядалі мову выданняў першадрукара. Тэрыторыя яго актыўнасці радзей становілася нагодай для ўжывання беларускага тэрміна, таксама рэдка сустракаецца вызначэнне Францішка Скарыны “беларусам” у этнічным разуменні.

Спадчына першадрукара становіцца аб'ектам даследаванняў альбо выкарыстоўваецца для прыкладаў цэлым шэрагам прафесійных даследчыкаў з высокай рэпутацыяй. Некаторыя з іх выразна падкрэсліваюць асаблівасць гістарычнай Літвы. Пры гэтым поруч з “заходнеруская” стала выкарыстоўваўся тэрмін “беларуская” ў дачыненні да кніжнай

мовы Вялікага Княства Літоўскага.¹¹ Што больш істотна, многія аўтары XIX стагоддзя наўпрост звязваюць беларускую мову Скарыны з мовай жыхароў беларускіх губерняў Расійскай імперыі.

Філолаг Антон Сямёнавіч Будзіловіч вылучаў беларускі, чырвонарускі і маларускі тыпы ў агульнай “рускай мове” літаратурных помнікаў ВКЛ. Сярод прыкладаў важнае месца займала і “Біблія” Францішка Скарыны: *“На русском же издаются первые книги не только в Вильне, Несвиже, Остроге, Львове, но даже в Кракове: первая печатная польская книга вышла не ранее 1521 года, тогда как церковнославянские книги русского извода выходят в Кракове с 1491 г., а русская Библия Фр. Скорины печаталась в Праге в 1519 г.”* (Будзіловіч, 1892: 223).

Паводле Аляксандра Мікалаевіча Пыпіна і Уладзіміра Данілавіча Спасовіча (Пыпин и Спасович, 1865), росквіт заходнерускай мовы, чыё тэрміналагічнае акрэсленне як “беларуская” альбо “польска-руская” яны таксама дапускалі, сталася наступствам таго, што “з XV стагоддзя дзейнасць рускага племені ў межах Княства Літоўскага перайшла на захад”. Францішак Скарына поруч з князямі Андрэем Курбскім і Канстанцінам (Васілём) Астрожскім становяцца часткай апазіцыі каталіцкай прапагандзе. Змаганне адбываецца з дапамогай рэлігійнай літаратуры, якая пішацца ў тым ліку і “заходняй мовай” з “беларускімі” прадмовамі:

“Западное наречие получило свой перевод Библии трудами известного доктора Франциска Скорины [...]; старо-славянские книги, напр. богослужебные, печатанные в западно-русских типографиях, снабжались белорусскими предисловиями, дополнениями и объяснениями” (Пыпин и Спасович, 1865: 214).

У далейшых працах з прыцягваннем прыкладу Францішка Скарыны погляд на яго беларускасць не будзе знікаць, як і погляд на адрознасць і асобнасць беларускага “племені” і яго мовы. Дзякуючы Скарыну беларуская мова ўвасобілася ў друкаваным выглядзе: *“В эпоху религиозного движения XVI-го века он [белорусский язык – Р.В.] начинал пробивать себе путь и в книгу: белорусское наречие составляет основу языка Библии Скорины, хотя в соединении с языком церковно-славянским, а также с большой примесью полонизмов и чехизмов”* (Пыпин, 1892: 166).

Вядомы рускі лінгвіст і палеограф Аляксей Іванавіч Сабалеўскі піша пра “рускі народ”, які ўтварае антрапалагічнае і лінгвістычнае адзінства і гораха спрачаецца з тымі, хто вылучае асобную маларускую мову і адносіць то да яе, то да вялікаруускай беларускую гаворку (Соболевский, 1891). Мова старабеларускіх літаратурных помнікаў мае адназначнае найменне: *“Из памятников позднее XIV века можно отметить как важные: [...] печатную западно-русскую Библию Скорины 1517-1519 гг., печатный зап.-русский лютеранский Катехи-*

¹¹ Ёмісты агляд вызначэнняў мовы старабеларускіх літаратурных помнікаў можна знайсці ў Яўхіма Карскага (Карский, 1962: 253–262).

зис 1562 г., *печатный зап.-русский Литовский Статут 1588 г., печатное зап.-русское Евангелие, так наз. Евангелие Тяпинского, на живом, замечательно чистом зап.-русском языке*” (Соболевский, 1891: 17–18).

Тым не менш, пры аналізе сучаснай аўтару беларускай мовы Сабалеўскі шукае гістарычныя адпаведнікі ў тым ліку ў скарынаўскім выданні: *“В современных великорусских и белорусских говорах мы часто встречаем отпадение конечного согласного в тех случаях, когда слово оканчивается двумя или более согласными: мос вм. мост, поес вм. поезд. [...] Сомнительно, чтобы оно отличалось древностью; впрочем, мы читаем у Скорины: шерсь козью = шерсть, Исход, 66 об. (опечатка?)”* (Соболевский, 1891: 104).

Пачынаючы з самых ранніх прац да прыкладаў са спадчыны Францішка Скарыны звяртаўся і акадэмік Яўхім Карскі (Карский, 1885: 161–167). Пры гэтым вядомы славіст быў паслядоўным прыхільнікам выкарыстання “беларускага” і “старабеларускага” тэрмінаў, хаця поруч са Скарынам і ў характарыстыках яго выданняў часцей выкарыстоўваў “заходнерускае” найменне (напрыклад, Карский, 1896: 1–8; Карский, 1962).

Нарэшце, як беларускую мову скарынаўскіх выданняў трактаваў самы значны іх даследчык ў XIX ст. Пётр Уладзіміравіч Уладзіміраў. У найменне аўтар укладаў той самы сэнс, што і Яўхім Карскі – заходнеруская гаворка агульнай рускай мовы, якая мае непасрэдную сувязь з мовай сучасных яму беларусаў. У акрэсленні прычын, па якіх варта падыходзіць да мовы

Скарыны з беларускіх пазіцый, Уладзіміраў звяртаецца і да тэрытарыяльнага фактара: *“[...] происхождение Скорины из Полоцка, связи с Вильной и основание здесь первой русской типографии придают особое значение трудам Скорины со стороны языка – значение памятников белорусской речи XVI века. С этой точки зрения и должно рассматривать труды Скорины в отношении к русскому языку”* (Владимиров, 1888: 249).

Апошняя цытата прыведзеная да канца, каб лішні раз даць зразумець, што не выпадае перабольшваць значэнне “беларускай” тэрміналогіі, якая бытвала вакол мовы Скарыны. Яе культывацыя адбывалася пераважна ў моўным значэнні і выключна як частка агульнай “рускай стыхіі”. Дый гэтыя вызначэнні розныя аўтары маглі ўносіць у дадатковыя агульнарускія кантэксты. Гэтак, Уладзіміраў у сваёй манаграфіі пра Скарыну працуе з мезарэгіёнам “паўднёва-заходняя Русь”, куды ўключае вялізны гістарычны абшар сучасных беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў. Аўтар не вылучае культурных адрозненняў Вільні, Кіева і Львова, за што крытыкуецца Пыпіным (Пыпин, 1892: 139), хаця яны былі санкцыянаваныя нават імперскім адміністрацыйным падзелам на Паўночна-Заходні і Паўднёва-Заходні краі.

Важна заўважыць, што нават ва ўмовах забароны на беларускае “адрозненне”, якое, паводле некаторых сучасных даследаванняў, можа ўявіцца як татальнае, у інтэлектуальных асяродках другой паловы XIX стагоддзя ўжыванне тэрміна з’яўляецца фактам. Прычым у адносінах да

Францішка Скарыны яго культывацыя часам ішла далей за “разумныя кніжкі” для вузкага кола прафесіяналаў. У 59-ым томе энцыклапедыі Бракгаўза і Ефрона, які сімвалічна выйшаў у 1900 годзе, ёмісты і папулярны артыкул Пятра Уладзімірава пад загалоўкам “Скорина (Франциск [Георгий])” апелюе да “рускага вучонага”, які друкаваў “рускія кнігі” на “рускай мове”, чым паклаў аснову літаратурнай мове “паўднёва-заходняй Русі”. Але напрыканцы робіцца заўвага пра элементы “белорусскага наречья” ў форме скарынаўскай мовы (Владимиров, 1900: 228). Выданне пра Ёгана Гутэнберга 1896 года, выразна разлічанае на малалетнюю аўдыторыю, апісвае Скарыну ў наступным ключы: *“Скоринна сам сочинял книги, а также переводил иностранные книжки на белорусское наречие. И вот он стал думать, как бы устроить типографию, чтобы белорусы читали их на своем языке”* (Иоганн Гутенберг, 1896: 51–52).

Для дэманстрацыі багатай палітры тэрміналогіі, якую выкарыстоўвалі аўтары ў азначэнні скарынаўскай мовы, прывядзем наступныя дадзеныя. З каля трохсот бібліяграфічных пунктаў расійскай скарыніяны XIX ст., вядомай на сённяшні дзень, нам удалося прапрацаваць 77. Сярод іх 55 утрымлівалі аўтарскую характарыстыку мовы выданняў Францішка Скарыны. Да такой характарыстыкі адносяцца альбо асабісты погляд аўтара, альбо цытаванне іншага даследчыка, з якім першы аўтар згаджаўся і таму рэтрансляваў.

З гэтых 55-ці пунктаў у 19-ці прысутнічала беларускае найменне: “бе-

лорусский язык”, “белорусская речь”, “белорусское наречие”, “старый белорусский язык”, “примесь белорусских слов”, “белорусский тип”. У 17-ці выпадках аўтары карысталіся найменнямі “русский язык” альбо “русская речь”, пры гэтым некаторыя канкрэтызавалі найменне (“русская мова беларускага тыпу”, “русская мова, якой тады карысталіся ля Полацка”), іншыя не дэталізавалі “рускі” тэрмін. У 4-х выпадках і толькі ў 1820-х гадах выкарыстоўваўся “руський язык” альбо “литовско-руський язык”. У 9-ці – “литовско-русский”, у 8-мі – “западно-русский”. У некалькіх выпадках падавалася форма, накіраваная на “народный язык” альбо “язык, которым говорили тогда на западе России люди образованные”. Для больш падрабязнага знаёмства з азначэннямі і іх крыніцамі гл. Дадатак 1.

Няхай і тэрміналагічная, але беларускасць Скарыны, не была чужой для інтэлектуалаў Расійскай імперыі. Прычым, выкарыстанне азначэння больш-менш раўнамерна накрывае перыяд ад 1822 года да канца стагоддзя. У агульным спісе пяць пунктаў за аўтарствам Калайдовіча, пяць – Карскага, тры Пыпіна, астатнія размеркаваныя пераважна па адным, рэдка па два разы на аднаго даследчыка. Калі падобны погляд быў нармальным для расійскіх інтэлектуалаў, Скарына не мог стаць чужым і для маладой беларускай інтэлектуалістыкі.

Кірыліцкі першадрукар Францішак Скарына меў пэўныя шансы стаць расійскім героем. Доўгая эпа-

пея яго кааптацыі ў лік станоўчых дзеячоў Расійскай імперыі прайшла праз нівеліроўку неправаслаўнага імя, выдаленне падазрэння ў каталіцкім альбо пратэстанцкім веравызнанні, перагляд характару ягонай спадчыны на карысць праваслаўнага асветніцтва. Небездакорная з пункту гледжання адданага рускага чалавека рэпутацыя Скарыны з самага пачатку не дазваляла запусціць працэс яго ўслаўлення. На тое, каб аслабіць альбо аспрэчыць нязручныя канатацыі, сышло больш за паўстагоддзя. Але нават пасля гэтага “няроднасць” Францішка Скарыны заставалася навідавоку.

Нягледзячы на ўсю ўмоўную адрознасць, якую расійскія інтэлектуалы ўкладалі ў “беларускі” тэрмін (у дачыненні да мовы альбо этнічнай прыналежнасці яе носьбітаў), гэта таксама была *іншасць*, якая стасавалася з вобразам першадрукара і стала пераследавала яго постаць на працягу ўсяго стагоддзя.

Акрамя іншасці, постаць Скарыны характарызаваўся *нязручнасцю* для інтэрпрэтацый. Асабліва яскрава яна прасочваецца ў папулярных альбо публіцыстычных творах, дзе ідзе храналагічнае апісанне “рускіх” друкароў. З падобных тэкстаў выходзіць, што існаваў слаўны рускі (беларускі) першадрукар Францішак (Георгій)

Скарына, а праз паўстагоддзя працаваў таксама першы, але яшчэ больш рускі (маскоўскі) друкар Іван Фёдараў (*Иоганн Гутенберг*, 1896: 52–57; *Мальшевский*, 1897: 162–164).¹² Традыцыя ўслаўлення Івана Фёдаравы грала не на карысць гларыфікацыі Скарыны і яго далейшага “абрусення”.

Інтэрпрэтацыя постаці першадрукара Францішка Скарыны ішла адпаведна грамадска-палітычнаму рэчышчу эпохі, а яе распрацоўка адбывалася выключна ў інтэлектуальнай сферы. Такім чынам, агульны расійскі кантэкст рабіў вызначальны ўплыў на вобраз Скарыны. Гэтак жа, як Расійская імперыя не паспела ператварыцца ў гамагенную дзяржаву і “пераплавіць” нават свае ўсходнеславянскія ўскраіны, не была канчаткова пераадолена і іншасць постаці Францішка Скарыны. Беларускасць вялікага вучонага – пры тагачасным уяўленні аб неадарванасці яе ад агульнарускага караня – была аб’ектыўнай рэальнасцю для інтэлектуалаў Расійскай імперыі. Пры паўстанні мадэрнага беларускага руху на старадаўняга героя не маглі не звярнуць увагі. Інтэнсіўная манапалізацыя першадрукара беларускім нацыянальным рухам, якая была цалкам слушна, зняла верагоднасць кааптацыі гэтага культурнага дзеяча ў якія іншыя, у тым ліку і расійскую, нацыянальныя культуры.

Літаратура

1. Белорусс (1868). “Судьбы русского языка в костелах Северо-Западного края”, *Русский вестник*, т. 77, №9: 134–163, №10: 618–642.

¹² Часам, чым дэманстраваць гэты казус, пра Скарыну было прасцей змаўчаць (Стровев, 1883: 7–8).

2. Бережная, Лилия Александровна и др. (2006). *Западные окраины Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение.
3. Болховитинов, Е. А. (1821). “Франциск Скорина”, *Сын Отечества*, ч. 71, №30: 169–172.
4. Болховитинов, Е. А. (1827). *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви*, т. I, изд. 2-е, испр. и умож. Санкт-Петербург: Тип. И Глазунова.
5. Болховитинов, Е. А. (1813). “О славяно-русских типографиях”, *Вестник Европы*, ч. 70, №14: 104–129.
6. Будилович, А. С. (1892). *Общеславянский язык в ряду других языков древней и новой Европы*, т. 2. Варшава: Типография Марии Зимкевич.
7. Бычков, А. Ф. (1852). “О приобретении в казну древлехранилица Профессора Погодина”. *Северная пчела*, 5.09.1852.
8. Василевский, В.Г. (1872). “Очерк истории города Вильны” в *Памятники русской старины в Западных губерниях империи издаваемые по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым*, вып. 5. Санкт-Петербург: Типография и хромофотография Траншеля.
9. Века, Алесь (2004). “Калумб, які адкрыў Беларусь. Канстанцін Федаравіч Калайдовіч (1792–1832)”, *Адукацыя і выхаванне*, 8: 73–75.
10. Викторов, А. Е. (1867). *Замечательное открытие в древне-русском книжном мире (первая книга, напечатанная др. Фр. Скориной)*. Москва: Типография Грачева и Комп.
11. Владимиров, П. (1900). “Скорина (Франциск [Георгий])”, в Брокгауз и Ефрон, *Энциклопедический словарь*, т. 59. Санкт-Петербург: Тип. Акц. Общ. “Издательское Дело”.
12. Владимиров, П. В. (1888). *Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
13. Востоков, А. (1842). *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского Музеума*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
14. Галенчанка, Г. (1998). “Праблемныя дакументы Скарыніны ў кантэксце рэальнай крытыкі”, у Мальдзіс А. (гал. рэд.) *480 год беларускага кнігадрукавання: матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў*. Мінск: Беларуская навука.
15. Гатцук, А. (1872). “Очерк истории книгопечатного дела в России”, *Русский вестник*, т. 99, кн. 5: 310–343.
16. Головацкий, Я. Ф. (1865). *Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской Библии из XVI столетия, обретающейся в библиотеке монастыря Св. Онуфрия во Львове*. Львов: .
17. Грышкевіч, В. і Юрэвіч, Л. (1995). *Францыск Скарына: Жыццё і дзейнасць: Паказ. літ. Дадаткі за 1530–1988, 1989–1993 гг.* Мінск: Нацыянальная бібліятэка Рэспублікі Беларусь.
18. Добрянский, Ф. (1879). *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*. Вильна: Типография И. Я. Яловцера.
19. Долбилов, М. Д. (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение.
20. Евгений, митрополит [Болховитинов, Е.А.] (1845). *Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России*, том II. Москва: Университетская типография.
21. И. С. [Снегирев, И.М.] (1830). “Дополнение к статье IX”, *Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском московском университете*, ч. 5, кн. 1: 306–309.

22. *Йоганн Гутенберг, или как люди научились печатать книги* (1896). Москва: Тип. Вильде.
23. Калайдович, К. (1822). "О Белорусском наречии", *Сочинения в прозе и стихах. Труды общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете*, ч. 1: 67–80.
24. Калайдович, К. и Строев, П. (1825). *Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника, сенатора, двора его императорского величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстого*. Москва: Тип. С. Селиванского.
25. Калайдович, К. Ф. (1816). "О российской литературе, статья Самуила Богумила Линде, ректора Варшавского лицея", *Вестник Европы*, ч. 90, №22: 110–136, №23–24: 230–244.
26. Каппелер, Андреас (2007). *Мала історія України*. Київ: "К.І.С. "
27. Карамзин, Н. М. (1818). *История государства российского*, 2-е изд., т. I. Санкт-Петербург: Типография П. Греча.
28. Карский, Е. Ф. (1962). "Что такое древнее западнорусское наречие?" в *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва: Издательство АН СССР.
29. Карский, Е. Ф. (1885). *Обзор звуков и форм белорусской речи*. Москва: Университетская типография.
30. Карский, Е. Ф. (1896). *Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа.
31. Киркор, А. К. (1882). "Просвещение и народное творчество в Литве", в Семенов П. П. (общ. ред.) *Живописная Россия*. Санкт-Петербург: Изд. книгопродавца-типографа М.О. Фольфа.
32. Макарий, митрополит [Булгаков, М. П.]. (1996). *История русской церкви. Книга 5. Период разделения Русской церкви на две митрополии. История Западнорусской или Литовской, митрополии (1458–1596)*. Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря.
33. Малышевский, И. И. (1897). *Западная Русь в борьбе за веру и народность*. Санкт-Петербург: Синоидальная типография.
34. Миллер, А. (2002). "Русификации: классифицировать и понять", *Ab imperio*, 2: 133–148.
35. Неміроўскі, Я. А. і Осіпчык, Л. А. (1990). *Француск Скарына: Жыццё і дзейнасць: Паказ. літ.* Мінск: Выдавецтва "Навука і тэхніка".
36. Новицкий, О. (1837). *О первоначальном переводе Священного писания*. Киев: Университетская типография.
37. *Отчет о Виленской публичной библиотеке и музее за 1867 год* (1868). Вильна: Типография А. Сыркина.
38. *Памятники русской старины в Западных губерниях империи, издаваемые по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым* (1874). вып. 6. Санкт-Петербург: Типография и хромотография Траншеля.
39. Пашаева, Н.М. (2001). *Очерки истории русского движения в Галиччине XIX–XX вв.* Москва: Государственная публичная историческая библиотека России.
40. Привиллегия Сигизмунда I, освобождающая Юрия Франциска Скорину из под власти обыкновенного суда, а также Воеводов, Кастаньянов и Старост. Дана в Кракове 1532 г. 21 Ноября (1858), в Крупович Маврикий (ред.) *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года)*. Вильно: Типография Осипа Завадзкого.
41. Пыпин, А. Н. и Спасович, В. Д. (1865). *Обзор истории славянских литератур*. Санкт-Петербург: Издание И. О. Бакста.

42. Пыпин, А. Н. (1892) *История русской этнографии*, т. 4. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
43. Ровинский, Д. (1870). *Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств*. Москва: Синоидальная типография.
44. Сахаров, И.П. (1849). *Обозрение славяно-русской библиографии*, т. 1, кн. 2. Санкт-Петербург.
45. Соболевский, А.И. (1891). *Лекции по истории русского языка*, изд. 2-е, с изм. и доп. Санкт-Петербург: Тип. А. Граншель.
46. Сольский, С. (1869). “Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего время”, *Православное обозрение*, первое полугодие: 190–221, 538–577, 797–822.
47. Строев, П. М. (1883). “Первые друкари у славян”, в *Трехсотлетие первого друкаря на Руси Ивана Федорова 1583–1883*. Санкт-Петербург: Изд. Эдуарда Гоппе.
48. Сухомлинов, М. И. (1874). *История Российской академии*, вып. 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
49. Трафімчык, А. (2011). “Тадэвуш Касцюшка ў беларускім паэтычным слове канца 18–19 ст.”; у Смалянчук, Алесь (рэд.) *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: Матэрыялы міжнар. наук. канф., Менск, 25 верасня 2009 г.* Менск: Беларускае гістарычнае таварыства.
50. Уікс, Тэадор Р. (2008). “Русіфікацыя: словы і справы (1863–1914)”, *Arche*, 7–8: 819–835.
51. Филарет, архиепископ [Гумилевский, Д.Г.] (1862). *История Русской церкви. Период третий, от разделения митрополии до учреждения патриаршества. (1410–1588 г.)*, изд. 4-е. Чернигов: Тип. Ильинского монастыря.
52. Флеров, И. (1857). *О православных церковных братствах, противоборствовавших Унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях*. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Веймара.
53. Шенк, Фритыоф Беньямин (2007). *Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, правитель, национальный герой (1263–2000)*. Москва: Новое литературное обозрение.
54. Шолокович, С. (1887) “Образцы Западно-русского письма и печати XVI-го столетия”, в Шолокович С. (сост. и изд.), *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, вып. 2. Вильна: Типография А. Г. Сыркина.
55. Языков, Д. И. (1837). “Белорусский или Руський язык”, в Шенин А. Ф. (ред.), *Энциклопедический лексикон*, т. 8. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара.
56. Baliński, M. (1837). *Historia miasta Wilna*, т. 2. Wilno: Drukiem Antoniego Marciniowskiego.
57. Czarnowski, S. (1956). “Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk: Bohater narodowy Irlandii”, *Dziela*, т. IV. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
58. Gmitruk, Janusz i Mazurek, Jerzy (2004). *Tradycja kościuszkowska w ruchu ludowym*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
59. Kirkor, A. H. (1874). *O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich*. Kraków: Nakł. L. Paszkowskiego.
60. Kohut, Zenon E. (2003). “The Khmelnytsky Uprising, the Image of Jews, and the Shaping of Ukrainian Historical Memory”, *Jewish History*, vol. 17 (2): 141–163.
61. Kwiatkowski, Piotr Tadeusz (2003). *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
62. Linde, Samuel Bogumił (1815). “O literaturze rosyjskiej”, *Pamiętnik Warszawski, czyli Dziennik Nauk i Umiejętności*, т. 3, listopad: 14–34, 133–150, 227–298.
63. Perrie, Maureen (1978). “The Popular Image of Ivan the Terrible”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 56, № 2: 275–286.

64. Staliunas, Darius (2007). *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. New York – Amsterdam: Rodopi.
65. Wiszniewski, M. (1851). *Historyja literatury polskiej*, t. 8. Kraków: Drukarnia Uniwersytecka.

Дадатак 1. Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў у расійскіх публікацыях XIX стагоддзя

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
1.	Калайдовіч, К. Ф. (1813). “Иоанн Федоров, первый московский типографщик”, <i>Вестник Европы</i> , ч. 71, №18.	перевел не на славянский язык, а на простой, употреблявшийся в то время в Литве (с. 122)
2.	Калайдовіч, К. Ф. (1816). “О российской литературе, статья Самуила Богумила Линде, ректора Варшавского лицея”, <i>Вестник Европы</i> , ч. 90, №22.	руський язык (с. 132)
3.	Карамзин, Н. М. (1818). <i>История государства российского</i> , том I, изд. 2-ое испр. Санкт-Петербург. (Першае выданне – 1816 г.)	<i>Русский</i> перевод (с. 149) писал языком своего Отечества и времени, который гораздо сходнее с нынешним Русским наречием, нежели язык древней Славянской Библии, переведенной в Моравии (с. 150)
4.	К. [Калайдовіч, К.]. (1819). “О Святополке Фиоле, краковском типографчике, первом издателе книг церковно-славянских”, <i>Вестник Европы</i> , №14.	на <i>Руськом</i> языке, употребительном в области Полоцкой, а не на Славянском церковном (с. 127)
5.	Болховитинов, Е. А (1821). “Франциск Скорина”, <i>Сын Отечества</i> , ч. 71, №30.	употреблявшийся тогда около Полотска Русский язык (с. 170)
6.	Калайдовіч, К. (1822). “О Белорусском наречии”. <i>Сочинения в прозе и стихах. Труды общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете</i> , ч. 1. Москва.	пример изменения чистого языка Славянского, принявшего чуждые слова и речения, составившие в последствии наречие Белорусское (с. 68)
7.	Калайдовіч, К. и Строев, П. (1825). <i>Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке... графа Федора Андреевича Толстого</i> . Москва.	на наречие, некогда, под названием <i>Руськаго</i> или <i>Белорусскаго</i> , бывшее книжным в Литве и Польше (XII)
8.	Болховитинов, Е. А. (1827). <i>Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви</i> , т. I, изд. 2-е, испр. и умнож. Санкт-Петербург. (Першае выданне — 1818 г.)	Рускаго перевода (с. 261)

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
9.	И. С. (Снегирев, И. М.) (1830). “Дополнение к статье IX”, <i>Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском московском университете</i> , ч. 5, кн. 1.	Литовско-Русский язык (с. 306) Русский язык (с. 306)
10.	Новицкий, О. (1837). <i>О первоначальном переводе Священного писания</i> . Киев.	Русский язык, имеющий, впрочем, все отличительные приметы языка его отечества и времени (с. 41)
11.	Языков, Д. И. (1837). “Белорусский или Руський язык”, в Шенин А. Ф. (ред.), <i>Энциклопедический лексикон</i> , т. 8. Санкт-Петербург.	варварский язык ... смесь, более или менее плотная, Польских выражений и слов с Русскими (с. 568)
12.	Евгений, митрополит [Болховитинов, Е. А.] (1845). <i>Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России</i> , том II. Москва.	употреблявшийся тогда около Полотска Русский язык (с. 169)
13.	Филарет, архиепископ [Гумилевский, Д. Г.] (1862). <i>История Русской церкви. Период третий, от разделения митрополии до учреждения патриаршества. (1410—1588 г.)</i> , изд. 4-е. Чернигов. (Першае выданне – 1847 г.)	язык перевода не славянский, а тот, которым говорили тогда на западе России люди образованные (с. 52)
14.	Сахаров, И.П. (1849). <i>Обозрение славяно-русской библиографии</i> , т. 1, кн. 2. Санкт-Петербург.	<i>Литовско-Русское наречие</i> (с. 6)
15.	Гумилевский, Д. Г. (1856). “Обзор русской духовной литературы”, <i>Учёные записки 2-го отд. имп. Акад. наук</i> , кн. 3.	Литовско-Русский язык (с. 129)
16.	(1857) <i>Отчет императорской публичной библиотеки за 1856 год</i> . Санкт-Петербург.	Белорусское наречие (с. 25)
17.	Флеров, И. (1857). <i>О православных церковных братствах, противоборствовавших Унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях</i> . Санкт-Петербург.	напечатал Библию с большою примесью полонизмов (с. 139)
18.	(1860). <i>Путеводитель по Императорской публичной библиотеке</i> . Санкт-Петербург.	белорусское наречие (с. 36)
19.	Буслаев, Ф. И. (1861). <i>Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков</i> . Москва.	Русский язык (с. 197) Белорусское наречие (с. 202)

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
20.	Толль, Ф. Г. (1864). <i>Настольный словарь для справок по всем отраслям знаний</i> , т. 3. Санкт-Петербург.	литовско-русск. яз. (с. 474)
21.	Пыпин, А. Н. и Спасович, В. Д. (1865). <i>Обзор истории славянских литератур</i> . Санкт-Петербург.	наречие западно-русское (польско-русское, белорусское) (с. 214)
22.	Белорусс (1868). "Судьбы русского языка в костелах Северо-Западного края", <i>Русский вестник</i> , т. 77, №9.	русский язык (с. 142)
23.	Сольский, С. (1869). "Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего время", <i>Православное обозрение</i> , первое полугодие.	западно-русское наречие тогдашнего времени (с. 213)
24.	Ундольский, В. М. (1871). <i>Очерк славяно-русской библиографии</i> , с дополнениями А.Ф. Бычкова и А. Викторова. Москва.	Литовско-Русское наречие (5 стб.)
25.	Василевский, В. Г. (1872). "Очерк истории города Вильны" в <i>Памятники русской старины в Западных губерниях империи</i> , вып. 5. Санкт-Петербург.	на русском языке (с. 33)
26.	Гатцук, А. (1872). "Очерк истории книгопечатного дела в России", <i>Русский вестник</i> , т. 99, кн. 5.	это есть большею частью не <i>новый</i> перевод и не на <i>русский язык</i> , а [...] древнеславянский (с. 321) Иное дело — послесловия и всякие примечания [...] здесь у него русский (то есть малорусский) литературный язык того времени (с. 322)
27.	Гильдебрандт, П. А. (1874). "Материалы для Западно-Русской старопечати" в <i>Памятники русской старины в Западных губерниях империи</i> , вып. 6. Санкт-Петербург.	перевод Библии под знаменательным названием «Библия <i>Руска</i> » (с. 141)
28.	Житецкий, П. И. (1876). <i>Очерк звуковой истории малорусского наречия</i> . Киев. (Першае выданне – 1875 г.)	белорусского выговора, который господствует, например, в Библии Скорины (с. 69)
29.	(1877) <i>Русский словарь, издаваемый И.Н. Березеным</i> , отд. 4, т. 2. Санкт-Петербург.	белорусское наречие (с. 8)

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
30.	Булгаков, М. П. (1879). <i>История русской церкви</i> , т. 9, кн. 4. Санкт-Петербург. Узята з: Макарий, митрополит (Булгаков, М. П.). (1996). <i>История русской церкви. Книга 5. Период разделения Русской церкви на две митрополии. История Западно-русской или Литовской, митрополии (1458—1596)</i> . Москва.	литовско-русском наречии (с. 176)
31.	Строев, П. М. (1882). <i>Библиологический словарь и черновые к нему материалы</i> , под ред. А.Ф. Бычкова. Санкт-Петербург.	белорусское наречие (с. 262)
32.	Чистович, И. А. (1882). <i>Очерк истории западнорусской церкви</i> , ч. 1. Санкт-Петербург.	Язык Библии Скорины есть книжный церковно-славянский, с примесью белорусских и малорусских слов; но, кроме того в нем много слов и оборотов чешских и польских (с. 218–219)
33.	Засадкевич, Н. (1883). <i>Мелетий Смотрицкий как филолог</i> . Одесса.	белорусское наречие [...] Состав языка Скорины представляет смесь элементов – церковно-славянского, польского и белорусского (с. 119)
34.	Карский, Е. Ф. (1885). <i>Обзор звуков и форм белорусской речи</i> . Москва.	беларусская речь (с. 161-167)
35.	Змеев, А. Ф. (1886). <i>Русские врачи-писатели</i> , вып. 1, тетр. 2. Санкт-Петербург.	местный русский язык (с. 103)
36.	Шолокович, С. (1887) “Образцы Западно-русского письма и печати XVI-го столетия”, в Шолокович С. (сост. и изд.), <i>Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России</i> , вып. 2. Вильна.	русский язык (с. 492)
37.	Первольф, И. И. (1888). <i>Славяне, их взаимные отношения и связи</i> , т. 2. Варшава.	словенско-русский язык (с. 596)
38.	Владимиров, П. В. (1888). <i>Доктор Франциск Скорина: его переводы, печатные издания и язык</i> . Санкт-Петербург.	западно-русская речь русский язык памятник белорусской речи (с. 249)
39.	Бахтиаров, А. А. (1890). <i>История книги на Руси</i> . Санкт-Петербург.	белорусский язык (Змест) язык своего отечества и времени, который гораздо больше сходнее с нынешним великорусским наречием, нежели язык древнеславянской Библии, переведенной в Моравии (с. 69)
40.	Иловайский, Д. И. (1890). <i>История России</i> , т. 3. Москва.	книжная западно-русская речь (с. 517)

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
41.	Иконников В. С. (1891). <i>Опыт русской историографии</i> , т. 1, кн. 1. Киев.	литовско-русское наречие (с. 251)
42.	Соболевский, А.И. (1891). <i>Лекции по истории русского языка</i> , изд. второе, с изм. и доп. Санкт-Петербург. (Першае выданне — 1887)	зап.-русский язык (с. 18)
43.	Петров, Н.И., Мальшевский, И.И. и Городецкий, М.И. (1890). <i>Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края</i> . Санкт-Петербург.	славяно-русском переводе (с. 155) литовско-русский язык (с. 159, другая частка)
44.	Пыпин, А.Н. (1892). <i>История русской этнографии</i> , т. 4. Санкт-Петербург.	белорусское наречие в соединении с языком церковно-славянским, а также с большой примесью полонизмов и чехизмов (с. 166)
45.	Будилович, А.С. (1892). <i>Общеславянский язык в ряду других языков древней и новой Европы</i> , т. 2. Варшава.	Русский язык белорусского типа (с. 222–223)
46.	Карский, Е.Ф. (1893). “Главнейшие течения в русском литературном языке”, <i>Варшавские университетские известия</i> , т. 4. Узята з: Карский, Е.Ф. (1862). “Главнейшие течения в русском литературном языке”, в <i>Труды по белорусскому и другим славянским языкам</i> . Москва.	западно-русское наречие (с. 136)
47.	Карский, Е. Ф. (1894). “Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края... П.В. Шейна. Санкт-Петербург., 1893. Т. 2”, <i>Журнал министерства народного просвещения</i> , ч. 292, апрель.	западно-русское наречие (с. 446)
48.	Барсуков, Н. П. (1895). <i>Жизнь и труды М.П. Погодина</i> , кн. 9. Санкт-Петербург.	белорусское наречие (с. 197) (з рукапісу Пагодзіна каля 1847 г.)
49.	<i>Иоганн Гутенберг, или как люди научились печатать книги</i> (1896). Москва.	Белорусское наречие (с. 51), белорусский язык (с. 52)
50.	Карский, Е.Ф. (1896). <i>Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках</i> . Варшава.	западнорусское наречие (с. 8)

№№	Крыніца	Азначэнне мовы скарынаўскіх выданняў
51.	Карский, Е.Ф. (1897). “Что такое древнее западно-русское наречие?”, в <i>Труды IX археологического съезда в Вильне</i> . 1893, т. 2. Москва. Узята з: Карский, Е. Ф. (1962). “Что такое древнее западнорусское наречие?” в <i>Труды по белорусскому и другим славянским языкам</i> . Москва: Издательство АН СССР.	старый белорусский язык (с. 262)
52.	Харлампович, К. В. (1898). <i>Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви</i> . Казань.	русский язык (с. 423)
53.	Чистович И.А. (1899). <i>История перевода Библии на русский язык</i> , издание 2-е. Санкт-Петербург. (Першае выданне — <i>Христианское чтение</i> . 1872 г. Март.)	на литовско-русском наречии (13)
54.	Пыпин, А. Н. (1898). <i>История русской литературы</i> , т. 1. Санкт-Петербург.	на посполитом, т.е. народном языке (с. 106)
55.	Владимиров, П. (1900). “Скорина (Франциск [Георгий])” в Брокгауз и Ефрон, <i>Энциклопедический словарь</i> , т. 59. Санкт-Петербург.	русский язык с элементами белорусского наречия (с. 228)